

Παρακλητική και Ώρολόγιο

ὑπὸ Δημ. Κ. Μπαλαγεώργου

Προίμιο

Ἐπιθυμῶ, κατ' ἀρχάς, νὰ ἐκφράσω θερμότητες εὐχαριστίες πρὸς τὴν Συνοδικὴ Ἐπιτροπὴ Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως γιὰ τὴν τιμητικὴ πρόσκληση συμμετοχῆς μου στὸν γόνιμο συμπροβληματισμὸ εὐαρίθμων –καὶ σοφότερων τοῦ ὑποφαινομένου- ἐπιφανῶν καθηγητῶν καὶ ἐρευνητῶν, γύρω ἀπὸ τὶς λειτουργικὲς τέχνες. Ἡ προσωπικὴ μου συμβολὴ στὸν ἐν λόγω συμπροβληματισμὸ θὰ περιοριστεῖ σὲ μιὰ ἀδρομερῆ ἐξέταση τοῦ δεδομένου θέματος, ὁ τίτλος τοῦ ὁποίου παρακελεύει καὶ τὸ διάγραμμά του. Προκείμενο θέμα εἶναι ἡ παρουσίαση τῶν λειτουργικῶν βιβλίων τῆς Παρακλητικῆς καὶ τοῦ Ώρολογίου καὶ θὰ προχωρήσουμε σ' αὐτὴ μὲ λιτὴ δόση πληροφοριῶν ποὺ ἀποκαλύπτουν τὴν προέλευση καὶ τὴν ἐξελεγκτικὴ πορεία τῶν δύο αὐτῶν βιβλίων, μὲ σύντομη ἀναφορὰ στὴν χειρόγραφη παράδοση αὐτῶν, ὑπενθυμίζοντας ἀκολούθως –δίχως διεκδικήσεις πρωτοτυπίας- τὴν μορφή τοῦ περιεχομένου καὶ τὴν λειτουργικὴ χρῆση αὐτῶν. Προσαρμοζόμενος ὅμως στὴν θεματικὴ τοῦ Συμποσίου καὶ προκειμένου νὰ δείξω τὴν συνομοουσιότητα καὶ τὴν συμπόρευση τῶν τεχνῶν ποὺ τάχθησαν νὰ ὑπηρετήσουν τὴ λατρεία ἅς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ μιλήσω, χωρὶς ἐμβάθυνση, καὶ γιὰ τὴν μουσικὴ τῶν δύο αὐτῶν βιβλίων καὶ γιὰ τὰ μουσικὰ βιβλία ποὺ διασώζουν τὶς ὑπερχιλιόχρονες μελωδίες τῶν ὕμνογραφήματων τους.

Παρακλητική

Τὸ ὑπὸ τὴν διττὴ ὀνομασία φερόμενο σήμερα ἔντυπο βιβλίον, δηλ. «Παρακλητικὴ, ἤτοι Ὁκτώηχος ἢ Μεγάλῃ», ἀποτελεῖ τὸ σπουδαιότατον λειτουργικὸν βιβλίον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας μας γιὰ τὶς νυχθήμερες ἀκολουθίες τοῦ ὄλου ἑνιαυτοῦ, ἐξαιρέσει τῆς περιόδου τοῦ Πεντηκοσταρίου, στὴν ὁποία ὁμως δανεῖζει τὰ ἀναστάσιμα στιχηρὰ ἰδιόμελα τροπάρια καὶ τοὺς τριαδικοὺς κανόνες κατὰ τὴν ἀνακύκληση τῶν ἤχων. Τὴν σπουδαιότητά του ἀναμφηρίστως συμμαρτυροῦν τόσο ἡ μόνιμη θέσις του στὰ ψαλτικὰ ἀναλόγια ὅσο καὶ ἡ πρωτεύουσα θέσις τῶν τροπαρίων του ἔναντι τῶν ἄλλων ποὺ συμψάλλονται ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ὑμνολογικὰ βιβλία, ὑπεροχὴ ποὺ δημιούργησε τὴν τυπικὴ καὶ παροιμιώδη ἔκφραση «προηγούνται τ' ἀναστάσιμα». Τὴν ὀνομασία Παρακλητικὴ ὀφείλει τὸ βιβλίον στὸν παρακλητικὸ-δεητικὸν χαρακτῆρα τοῦ περιεχομένου τῶν περισσοτέρων τροπαρίων ποὺ ἀνθολογεῖ, ἐνῶ τὸ ὄνομα Ὁκτώηχος ἀποδίδεται στὸ βιβλίον ἐξαιτίας τῆς στεγάζεως σ' αὐτὸ ὀκτὼ ἐνοτήτων τροπαρίων, σύμφωνα μὲ τὴν ταξινόμηση τῶν μουσικῶν ἤχων τῆς ψαλτικῆς τέχνης, μὲ κοινὸν θέμα ὑμνησιῆς τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ.

Ἐπιθυμῶντας νὰ συναρμώσω τὸν τελευταῖον λόγον μου μὲ τὰ παρακατιόντα, ἃς μοῦ ἐπιτραπῆ μιὰ μικρὴ μουσικολογικὴ παρεμβολή. Στὴν Ἀνατολὴν καὶ στὴν Ὁρθόδοξον Ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν, ἡ μουσικὴ ἦταν ἄρρηκτα συνυφασμένη μ' αὐτὴν καὶ λειτουργικὰ συνδεδεμένη μὲ τὸ τελετουργικόν της. Οἱ ποικίλες μορφές ποὺ ἀνέπτυξε σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὸ τυπικὸν τῆς πρακτικῆς τῆς λατρείας της καὶ πάμπολλοι μουσικοὶ ὄροι υἱοθετήθησαν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ κατακλύζουσιν τὸ λειτουργικὸν Τυπικόν της. Ἐνας ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι καὶ ὁ ὄρος ἤχος, ποὺ σημαίνει τὸν διαφορετικὸν τρόπον ἐπεξεργασίας τοῦ μέλους, ἄρα καὶ ἰδιαιτέρον ἄκουσμα μελωδίας¹ καὶ ἀποτελεῖ κεντρικὸν στοιχεῖον στὴν ὀργάνωσιν καὶ δομὴν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς. Βασισμένη σ' ἓνα σύστημα τεσσάρων κυρίων ἤχων καὶ τῶν τεσσάρων πλαγίων τους,

---

¹ «Ἦχος εἶναι ἰδέα μελωδίας, συνισταμένη εἰς τὴν ἕξιν τοῦ γινώσκειν, τίνος μὲν τῶν φθόγγων ἀφετέον, τίνος δὲ παραληπτέον· καὶ ἀπὸ τίνος τε ἀρκτέον, καὶ εἰς ὃν καταληκτέον» (Χρυσάνθου ἀρχιεπισκόπου Δυρραχίου, Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς, ἐν Τεργέστη 1832, σ. 125).

πού στο σύνολό τους αποτελούν την οκτώηχο, ή εκκλησιαστική μουσική διαθέτει ένα πλουσιότατο έκφραστικό έργαλειο για την πραγμάτωση του στόχου της. Το τροπικό αυτό σύστημα εισήχθη στην λατρεία και κατέστη δομικό στοιχείο της ελληνικής χριστιανικής ύμνογραφίας, ή οποία, αξιοποιώντας τον ήχο στις πολλαπλές του διαστάσεις, έδωσε μια νέα προοπτική στη λειτουργική ζωή της Έκκλησίας μας. Ο μεγάλος θησαυρός της Ελληνικής Ορθόδοξης Έκκλησίας, ή ύμνογραφία, έφτασε στην κατάκτηση κορυφαίων μορφών ύμνητικής έκφρασης, με τὰ πολυειδή και ποικιλώνυμα ύμνογραφήματα. Την σύλληψη και τὸ σχέδιο αὐτῶν χάραξε τὸ οκτάηχο σύστημα, με τὴν διαφορετικὴ διάρθρωση τοῦ μέλους και τὴν χαρακτηριστικὴ ἀκουστικὴ ἐντύπωση πού δημιουργεῖ ὁ κάθε ἦχος.

Προέλευση και ἐξελεγκτικὴ πορεία τοῦ βιβλίου

Ἡ ἐπιγραφή τοῦ βιβλίου «*Παρακλητικὴ, ἦτοι Ὀκτώηχος ἢ Μεγάλῃ*», μαρτυρεῖ τὴν ἐξελικτικὴ πορεία καταρτίσεως τοῦ βιβλίου στὴν μορφή πού τὸ γνωρίζουμε σήμερα. Ἡ ὀνομασία αὐτὴ τοῦ βιβλίου προϋποθέτει μιὰ πρώϊμη, μικρὴ συλλογὴ ἀναστάσιμου ύμνογραφικοῦ ὕλικου, τὴν Ὀκτώηχο, ἀπὸ τὴν ὁποία προέκυψε ἡ διευρυμένη Μεγάλῃ Ὀκτώηχος, ἢ καλουμένη διαφορετικὰ *Παρακλητικὴ*. Πὼς ὅμως συγκροτήθηκε ὁ πρῶτος τύπος αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, πὼς ἔγινε ὁ πλουτισμὸς αὐτοῦ με νέες συνθέσεις και ποιοὶ οἱ συντελεστὲς τῆς μορφῆς τῆς Παρακλητικῆς ὅπως τὴν γνωρίζουμε σήμερα;

Εἶναι εὐρύτερα ἀποδεκτὴ σήμερα ἡ ἄποψη γιὰ τὴν ἄμεση σχέση τῆς ἀρχαίας ελληνικῆς τροπικότητας με τὴν μεταγενέστερη οκτάηχη ταξινόμηση τῶν μελωδιῶν τῶν χριστιανικῶν ύμνογραφήματων και τῆς προελεύσεως τῶν οκτῶ ἦχων ἀπὸ τὸ σύστημα τῶν μουσικῶν τρόπων. Παρ' ὅλο πού γιὰ τὴν τεκμηρίωση αὐτοῦ θὰ μπορούσα νὰ ἀνατρέξω και νὰ παραπέμψω σὲ θεωρητικὲς βυζαντινὲς πηγές (Γ. Παχυμέρης, Μ. Βρυέννιος, Ἄγιοπολίτης, Ψευδο-Δαμασκηνὸς κ.ἄ.), ἀλλὰ και σὲ νεώτερες μελέτες², θεωρῶ ἐξαιρετικῆς σημασίας και

---

² Σὲ ὀλοκληρωμένη ἐξέταση τοῦ προβλήματος τῆς προελεύσεως τοῦ οκτάηχου συστήματος στὴ λειτουργικὴ πράξη τῆς Έκκλησίας, με τὴν παρουσίαση ὄλων τῶν

σπουδαιότητα τὸ γεγονός ὅτι ἡ Ἐκκλησία καὶ οἱ Πατέρες τῆς χρησιμοποίησαν γιὰ τὴν ρύθμιση τῶν θεμάτων τῆς λειτουργικῆς μουσικῆς τὴν τεχνικὴ τῶν τρόπων ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ μουσικὴ ἀντίληψη καὶ θεωρία, στοιχεῖο ποὺ ἀποτυπώνεται σαφῶς στὴν περίπτωση τοῦ τεχνικοῦ ὄρου τροπάριο (ὕμνου, δηλαδή, ποὺ ἔλαβε τὴν ὀνομασία του ἀπὸ τὸν μουσικὸ τρόπο ἀποδόσεώς του)³, ποὺ ὡς ὕμνογραφικὸ εἶδος ἀποτελέσει τὴν κύρια μορφή τῆς ἑλληνικῆς χριστιανικῆς ὕμνογραφίας καὶ σημάδευσε ὀλόκληρη τὴν παράδοσή της.

Τὰ ποικιλώνυμα τροπάρια, τὰ ὁποῖα ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς μεγάλης ἔκρηξης τῆς ὕμνογραφίας (μέσα ε' αἰ.) ἄρχισαν νὰ γράφονται καὶ ὀδήγησαν ἀργότερα στὴν δημιουργία διαφόρων ἄλλων εἰδῶν (κοντάκια, κανόνες, ἰδιόμελα, καθίσματα κ.ἄ.), στεγάστηκαν στὴν ἀρχαιότερη ὕμνογραφικὴ συλλογὴ τῆς Ἐκκλησίας, στὸ βιβλίον *Τροπολόγιο*. Τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου αὐτοῦ «ἀνεφέρετο εἰς τὰς ἀκινήτους ἐορτάς»⁴ μὲ τὴν συμπερίληψη σ' αὐτὸ καὶ προδαμασκηνίου ἀναστασίμου ὕμνογραφικοῦ ὕλικου, μελισμένου κατὰ τοὺς ὀκτῶ ἤχους⁵. Τὸ δεύτερο αὐτὸ μέρος τοῦ *Τροπολογίου*, ποὺ συνιστᾷ ἀναμφιβόλως μιὰ πρῶϊμη μορφή Ὀκτωήχου, ἔλαβε τὴν ὀριστικὴ του μορφή καὶ ἀπέτελεσε αὐτόνομο λειτουργικὸ βιβλίον, χάρις στὸν Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνό. Ἔχουμε δηλ. ἕναν τύπον Ὀκτωήχου ποὺ συγκροτήθηκε γύρω στὸν στ' αἰ. καὶ στεγάσθηκε ἀρχικὰ στὸ *Τροπολόγιο* καὶ ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν ἡ' αἰ. πλουτίζεται μὲ τὴν ποιητικὴ παραγωγὴ τοῦ Δαμασκηνοῦ. Σύνολο τὸ ὀκτάηχο ὕμνογραφικὸ ὕλικὸ ἀπαρτίζει ἕνα νέο βιβλίον, τὸν Ὀκτώηχο, ποὺ ἀρχίζει νὰ ὑποκαθιστᾷ

ἀπόψεων, προβαίνει ὁ Ἄντ. Ἀλυγιζάκης στὸ ἔργο του *Ἡ ὀκταηχία στὴν ἑλληνικὴ λειτουργικὴ ὕμνογραφία*, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 19-54.

³ E. Bouvy, *Poetes et Melodes. Etude sur les origines du rythme tonique des hymnes de l'Eglise grecque*, Nimes 1886, p. 222. Καρ. Μητσάκη, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, Ἀθήνα 1986, σ. 72.

⁴ Π. Ν. Τρεμπέλα, *Ἐκλογή ἑλληνικῆς ὀρθοδόξου ὕμνογραφίας*, Ἀθήνα 1997, σ. 31.

⁵ «Τύπον τινὰ Ὀκτωήχου ἢ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία κατεῖχε λίαν ἐνωρίς, εἰς τοὺς μετὰ τὸν στ' αἰῶνα χρόνους καὶ ἰδίᾳ μετὰ τὴν σύνδεσιν καὶ ἐμφάνισιν βιβλίου ὑπὸ τὸν αὐτὸν τύπον καὶ τίτλον τοῦ αἵρετικοῦ Σεβήρου τῆς Ἀντιοχείας, πρὸς ἀντίταξιν ὕμνων εἰς τὰς ἐκεῖνου κακοδοξίας καὶ πρὸς διατράνωσιν τῶν διὰ τῆς ὕμνολογίας κηρυττομένων ὀρθοδόξων δογμάτων» (*Παρακλητικὴ ἤτοι Ὀκτώηχος ἡ Μεγάλη*, Ἀθήνα 1994, σσ. 8-9).

ἀπὸ τὸν 9 αἰ. τὸ ἀναστάσιμο ὑμνογραφικὸ τμήμα τοῦ Τροπολογίου καὶ ἐν τέλει –μετὰ τὴν συνεχῆ κατάτμηση τοῦ περιεχομένου τοῦ Τροπολογίου στὰ διάφορα λειτουργικὰ βιβλία καὶ τὴν καταστροφή αὐτοῦ ὑπὸ τῶν εἰκονομάχων- νὰ τὸ ἀντικαθιστᾷ. Τὸ βασικὸ γνῶρισμα τοῦ νέου αὐτοῦ βιβλίου εἶναι οἱ ἐνότητες τῶν τροπαρίων κατὰ τοὺς ὀκτῶ ἤχους, μὲ κοινὸ θέμα ὑμνησης τὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ⁶. Τὰ τροπάρια ἀφοροῦν τὸν κύκλο ὀκτῶ ἐβδομάδων μὲ τοὺς ἰσάριθμους ἤχους, γιὰ τὶς ἀκολουθίες τῶν Κυριακῶν. Ἡ γενικότερη διάρθρωση τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους κατὰ τὸ σύστημα τῆς ἐπαναλαμβανόμενης ὀγδοάδος, ἐπέβαλε τὴν Ὀκτώηχο ὡς ὑμνογραφικὸ καὶ μουσικὸ σύστημα διακανονισμοῦ τῆς νυχθήμερης ἀσματολογίας τῆς Ἐκκλησίας μας.

Ἰωσήφ ὁ ὑμνογράφος, μιμούμενος τοῦ περιεχομένου τῆς Ὀκτώηχου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ἐποίησε ὕμνους –κανόνες καὶ στιχηρά- καὶ γιὰ τὶς καθημερινὲς ἀκολουθίες τῆς ἐβδομάδος, δίνοντας νέα διάσταση στὴ συλλογὴ. Τίτλοφόρησε δὲ τὸ σύνολο τῆς ὑμνογραφικῆς τοῦ παραγωγῆς Ὀκτώηχον Νέαν⁷. Στὸς συντελεστὲς τῆς ὀριστικῆς μορφῆς τῆς Ὀκτώηχου θὰ πρέπει νὰ ἐγγράψουμε καὶ τὸν ποιητὴ τῶν τριαδικῶν κανόνων, Μητροφάνη Σμύρνης.

Μὲ τὴν συναρμογὴ τῶν δύο τμημάτων, τοῦ Ἰωάννου δηλ. καὶ τοῦ Ἰωσήφ, προέκυψε ἓνα νέο ἔργο, τὸ νέο λειτουργικὸ βιβλίον, ἡ Μεγάλῃ Ὀκτώηχος, ἡ γνωριζομένη καὶ μὲ τὴν ὀνομασία Παρακλητικῆ.

Ἐπιτρέψτε μου, στὴν σύντομη αὐτὴ ἱστορίση τῆς ἐξελίξεως τῆς Παρακλητικῆς νὰ ὑπενθυμίσω καὶ μιὰ νεότερη Ὀκτώηχο, ἔργο τοῦ μεγάλου τυπικάρη Συμεῶν Θεσσαλονίκης. Ἡ ὑπὸ τοῦ Συμεῶν γενομένη μεταρρύθμιση τοῦ Τυπικοῦ τῆς ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης προέβλεπε καὶ τὴν χρῆση τῆς Ὀκτώηχου, ἡ ὁποία εἰσήχθη δι' αὐτοῦ γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὴν μοναχικὴ λατρεία στὸ ἐνοριακὸ Τυπικό⁸. Τὸ ἔργο του αὐτὸ στεγάζεται μετ' ἐτέρων πέντε λειτουργικῶν τοῦ ἔργων,

⁶ Καρ. Μητσάκη, ὅ.π.π., σ. 200.

⁷ Γ. Μπεκατώρου, «Παρακλητικῆ», *ΘΗΕ* 10, σ. 30. Egon Wellesz, *A history of byzantine music and hymnography*, Oxford 1961, p. 140.

⁸ ΕΒΕ 2047, φ. 36α: Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἁγίῳ τῆς ὀκτώηχου περιέχει δὲ τῶν ἀναστασίμων στιχερὰ τὰ ἐν τῷ Σαββάτῳ ἑσπέρας, ὁμοίως καὶ τοὺς κανόνες. Τῷ Σαββάτῳ ἑσπέρας, ὁ ἀσματικός καὶ τὰ ἀναστάσιμα στιχερὰ ἤχος α' Τὰς ἑσπερινὰς ἡμῶν εὐχάς.

στὸν κώδικα EBE 2047 (φφ. 36α-74β). Στὴ νέα αὐτὴ Ὁκτώηχο, ὁ Συμεὼν κράτησε τὰ πλεῖστα τροπάρια ἀπὸ τὶς γνωστὲς μοναχικὲς ἀκολουθίες τῆς καὶ τὴν ἐμπλούτισε μὲ δικούς του ἱαμβικούς στίχους ποὺ προτάσσονται τῶν θεοτοκίων τῶν ἑσπερινῶν τῶν Σαββάτων⁹ καὶ μὲ ἐνοριακὰ ψάλματα. Ἀξιοσημεῖωτη ἡ μεταξὺ τῶν διαφόρων ομάδων τῶν τροπαρίων παρεμβολὴ ἐκτενῶν καὶ ἀναλυτικῶν τυπικῶν διατάξεων στὸν πρῶτο ἦχο, συντόμων γιὰ τοὺς ἄλλους. Τὴν Ὁκτώηχο κατακλείουν τὰ γνωστὰ ἑξαποστειλάρια, ἄνευ ὅμως τῶν θεοτοκίων, μετὰ τῶν ἐωθινῶν ἰδιομέλων.

Δομὴ καὶ ὀνοματολογία τῶν κωδίκων, τῶν περιεχόντων τὴν ἀσματολογία τῆς Παρακλητικῆς

Ἡ γραπτὴ παράδοση τῆς Ὁκτώηχου ἀρχίζει κάπου τὸν θ'-ί αἰ., ἀπὸ τότε δηλ. ποὺ οἱ νέες συνθῆκες, οἱ μετὰ τὴν παύση τῶν εἰκονομαχικῶν ἐρίδων παγιωθεῖσες, ἐπέβαλαν ὡς νέα λειτουργικά, ὑμνολογικὰ βιβλία –γιὰ τὴν ἀναπλήρωση τῶν ὑπὸ τῶν εἰκονομάχων καταστραφέντων Τροπολογίων- τὴν Ὁκτώηχο τοῦ Δαμασκηνοῦ, τὴν Ὁκτώηχο τῆς Νέας καὶ τὴν ἐκ τῆς συνενώσεως τῶν δύο αὐτῶν βιβλίων προελθοῦσα Παρακλητικὴ¹⁰. Τὰ χειρόγραφα βιβλία αὐτὰ ἀποτελέσαν τὸ μέσο διὰ τοῦ ὁποῦ διαδόθηκε τὸ περιεχόμενο τῆς Ὁκτώηχου, ἡ σύνθεση τοῦ ὁποῦ γνώρισε πολλὲς διαφοροποιήσεις καὶ διάφορες ἀνακατατάξεις. Ἡ πρωτοτύπωση τῆς Παρακλητικῆς τὸ ἔτος 1522 στὴ Ρώμη καὶ ἡ ἐπανειλημμένη ἔκδοσις ἐπανεκδόσῃ τῆς¹¹, δὲν περιορίσαν τὴν κωδικογραφικὴ δραστηριότητα. Μολονότι ὑπάρχει ἡ τυπογραφία καὶ πολλὲς ἐκδόσεις διαδίδουν τὸ βασικὸ χριστιανικὸ ὑμνολόγιο, ὡστόσο ἡ διακίνηση τῶν ἐντύπων βιβλίων δὲν εἶναι πάντα εὐκόλη ὑπόθεσις παντοῦ, μὲ συνέπεια ἡ ἀντιγραφὴ τῆς Ὁκτώηχου νὰ συνεχίζεται σταθερά. Ἡ ὑπαρξὴ τῶν γραπτῶν αὐτῶν μνημείων

⁹ EBE 2047, φ. 36β: Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Συμεὼν ποιηθέντας στίχους ἱαμβικούς, εἰς τὰ κατ' ἦχον θεοτοκία, τοῦ Δαμασκηνοῦ τὰ ἀπὸ στίχου ἐν τῇ ὀκτώηχῳ περιέχοντες τὴν ἔννοιαν αὐτῶν, καὶ τὴν ἀκροστιχίδα ἐν τοῖς πρώτοις στίχοις. Τὸ Ἰωάννου ἀμήν' ἐν δὲ τοῖς τελευταίοις ἐτέραν Συμεὼν ἀμήν. Ἰδοὺ ξένη πρόρρησις.

¹⁰ Γ. Μπεκατώρου, ὅπ.π., σ. 30.

¹¹ Ἐμμ. Γ Παντελάκη, «Τὰ λειτουργικὰ βιβλία τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας», Νέα Σιών 26 (1931), σσ. 209-223.

έπιτρέπει τήν ίχνηλάτηση τής εξέλιξης τής Όκτωήχου και άποτελοϋν άντικείμενο έρευνας και λειτουργιολογικής μελέτης.

Τά χειρόγραφα βιβλία που άνθολογοϋν τήν όκτάηχη ύμνογραφία χρονολογοϋνται άπο τόν 9-ί μέχρι και τόν 17 αϊ. και γράφτηκαν με μια προϊούσα αύξηση πολλά, σχετικά, γράφτηκαν τόν 18-19 αϊ., και περισσότερα τόν 19 και 20 αϊ. Τά περισσότερα άπο αυτά έχουν ποικίλο περιεχόμενο, τήν σύνθεση του όποιου διαμόρφωσαν οι πολλές λειτουργικές άνάγκες και ή κρίση των αντιγραφών. Δεν λείπουν όμως άπο τήν χειρόγραφη παραγωγή και κώδικες με μοναδική ύλη τήν Όκτώηχο. Έτσι, έχουμε κώδικες πολυμειγείς και όγκώδεις, με θεολογικό και λειτουργικό περιεχόμενο, άτάκτως άνθολογημένο. Ό κώδικας, για παράδειγμα, τής ΕΒΕ με ταξινομικό άριθμό 2484, γραμμένος περί τόν 18 μισό του 19 αϊ. έγγράφεται στην κατηγορία αυτή¹². Το περιεχόμενό του συναποτελοϋν λειτουργικές ένότητες [έκλογή Μηναιού του όλου ένιαυτου (φ. 1α), έκλογή Τριωδίου και Πεντηκοσταρίου (φ. 125β), άποστολοευαγγέλια τής όλης έβδομάδος (φ. 199β), στιχηρά κατανυκτικά τής Θεοτόκου (φ. 205β και φ. 295α), ή Παρακλητική (φ. 210α), έξαποστειλάρια, έωθινά (φ. 261α), ύμνοι τριαδικοί των όκτώ ήχων (φ. 264α), τά φωταγωγικά των όκτώ ήχων (φ. 264β), κανόνας στη Θεοτόκο (φ. 265α), έκλογή των ύπο του χοροϋ ψαλλομένων κατά τήν πασχαλινή θεία Λειτουργία (φ. 278β), ακολουθία τής Παρασκευής τής 1 έβδομάδος (φ. 280β) και ή ακολουθία των άγιών Παθών (φ. 283α)] και θεολογικά έργα [Λόγος εις τόν Πάσχα Γρηγορίου του Θεολόγου (φ. 203β), Κατήχησις εις τήν άγίαν και μεγάλην Κυριακήν του Πάσχα Ιωάννου του Χρυσοστόμου (φ. 204β), Λόγος περί του Λαζάρου και του πτωχοϋ (φ. 208β), Λόγος εις τήν υπεραγίαν Θεοτόκον (φ. 268α), Έπιστολή του Κυρίου ήμων Ιησοϋ Χριστοϋ άποκαλυφθείσα Ιωάννη τω Θεολόγω (φ. 270β), Διήγησις περί τούς άγίους Τόπους Μανουήλ Σοφianoϋ (φ. 274α), Διήγησις περί συστάσεως του σύμπαντος κόσμου (φ. 277α), Λόγος εις τόν ληστήν και εις τόν Άδην Ευσεβίου (φ. 291β) και Λόγος περί ψυχής έξερχομένης Έφραϊμ του Σύρου (φ. 293β)].

---

¹² Τήν περιγραφή του χειρογράφου βλ. στο έργο του Λίνου Πολίτη, Κατάλογος χειρογράφων τής Έθνικής Βιβλιοθήκης τής Ελλάδος άρ. 1857-2500, Άθήναι 1991, σσ. 487-488.

Υπάρχουν επίσης σύμμεικτα χειρόγραφα, με άκραιφνώς λειτουργικό περιεχόμενο όμως, χαρακτηριζόμενα ως Πανδέκτες ή και Άνθολόγια. Σ' αυτά ανθολογούνται τὸ Ψαλτήρι, ἡ Ὀκτώηχος μετὰ τῶν ἑξαποστειλαρίων καὶ τῶν ἐωθινῶν ἰδιομέλων, οἱ ἀκολουθίες τῆς ἑβδομάδος, τὸ Τριώδιο, διάφοροι κανόνες, ἀποστολοευαγγέλια τῆς ἑβδομάδος, ἀκολουθίες τῶν κυριωτέρων ἑορτῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ κ.ἄ.¹³

Ἐνδιαφέρων, ὡς πρὸς τὴν ὀνομασία, εἶναι καὶ ὁ τύπος ἐκεῖνος τοῦ λειτουργικοῦ βιβλίου ποὺ καλεῖται «Ἑβδομαδαρία», καὶ περιλαμβάνει στὴν ὕλη του, ἐκτὸς τῆς ἀκολουθίας τῆς ἑβδομάδος, καὶ τὴν Ὀκτώηχο ἢ τμῆμα αὐτῆς¹⁴.

Ὀκτάηχο ὕλικὸ ἐντοπίζεται καὶ σὲ χειρόγραφα, στὰ ὁποῖα κυρίαρχη συλλογὴ συγκροτοῦν τὰ εὐχολογικὰ κείμενα τῆς θείας λατρείας, καθὼς καὶ εὐχῶν σὲ διάφορες περιστάσεις. Τὸ χειρόγραφο Βατοπαιδίου 985, τοῦ 15^{ου} αἰ., μέσα σὲ εὐχὲς καὶ τάξεις, περιλαμβάνει καὶ τὴν τοῦ δευτέρου ἤχου ἑβδομαδιαία ἀκολουθία.

Ἄξιοσημείωτες εἶναι καὶ οἱ περιπτώσεις συστεγάσεως μέρους τῆς Ὀκτώηχου μετὰ τὸ Θεοτοκάριο¹⁵, μετὰ τὴν ἀκολουθία τοῦ Ἀκαθίστου ὕμνου¹⁶, μετὰ τὸ Τριώδιο καὶ τὸ Πεντηκοστάριο¹⁷, μετὰ τὶς θείες Λειτουργίες τοῦ βυζαντινοῦ τύπου¹⁸ καὶ διάφορες ἄλλες λειτουργικὲς ἐνότητες.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, σώζονται πολυάριθμοι λειτουργικοὶ κώδικες μετὰ ἀμιγῆς περιεχόμενο, τὸ ὁποῖο ἐξαντλεῖται στὴν ὀκτάηχη ὕμνογραφία. Ἡ σύνθεσις ὅμως τοῦ περιεχομένου αὐτῶν δὲν εἶναι σταθερὴ γιὰ ὅλη τὴν χειρόγραφη παράδοσις. Οἱ κώδικες αὐτοὶ στεγάζουν μικρὴ ἢ πλήρη συλλογὴ ὕμνων, ποὺ ἀφοροῦν, εἴτε τὸν ἑβδομαδιαῖο κύκλο τῶν ὀκτῶ περιόδων μετὰ τοὺς ἰσάριθμους ἤχους γιὰ τὴν ἀκολουθία τῶν Κυριακῶν, εἴτε πλήρη τὸν ἑβδομαδιαῖο κύκλο μετὰ τὴν ὕμνολογία τῆς Κυριακῆς καὶ τῶν λοιπῶν ἕξι ἡμερῶν τῆς ἑβδομάδος σὲ ὀκτῶ περιόδους, κατὰ

¹³ Βλ. ἐνδεικτικὰ τοὺς κώδικες Μεταμορφώσεως Μετεώρων 141 (ὀγκωδέστατος κώδικας μετὰ 820 φύλλα), 467, τὸν κώδικα Βατοπαιδίου 625, τοὺς κώδικες Διονυσίου 421, 422, 432, 434 κ.ἄ.

¹⁴ Κώδικες Βατοπαιδίου 981, 982, Μεταμορφώσεως Μετεώρων 292 κ.ἄ.

¹⁵ Βατοπαιδίου 1005, 15^{ου} αἰ.

¹⁶ Βατοπαιδίου 1158, 17^{ου} αἰ.

¹⁷ EBE 2465, 18^{ου} αἰ., Καρακάλλου 115, 18^{ου} αἰ.

¹⁸ Ἰβήρων 917, 15^{ου} αἰ.

τούς ὀκτώ τῆς βυζαντινῆς ὑμνογραφίας καὶ μουσικῆς ἤχους¹⁹. Συνηθισμένη εἶναι καὶ ἡ τακτοποίηση τῆς ὕλης τῆς Ὀκτωήχου σὲ δύο βιβλία, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἓνα περιλαμβάνει τοὺς κυρίους ἤχους (α', β', γ' καὶ δ')²⁰, ἐνῶ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἄλλου συνδέεται ἢ ἀσματογραφία τῶν πλαγίων ἤχων (πλ. α', πλ. β', βαρὺς καὶ πλ. δ')²¹. Σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις τὸ δεύτερο βιβλίον ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ πρώτου, εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι, ἀνήκουν δὲ καὶ τὰ δύο στὴν ἴδια βιβλιοθήκη²². Δὲν εἶναι σπάνιος, καθαρὰ γιὰ χρηστικούς λόγους, καὶ ὁ τετραμερὴς χωρισμὸς τῆς ὀκτάηχης ὑμνογραφίας, ἄρα καὶ ἡ τακτοποίηση αὐτῆς σὲ τέσσερα βιβλία. Ἔτσι, οἱ ὀκτὼ περίοδοι μὲ τοὺς ἰσάριθμους ἤχους κατανέμονται, ἀνὰ δύο, σὲ τέσσερα βιβλία, ἀκολουθώντας τὴν σειρὰ κατατάξεως τῶν ἤχων (ὁ α' μὲ τὸν β' ἤχο, ὁ γ' μὲ τὸν δ', ὁ πλ. α' μὲ τὸν πλ. β' καὶ ὁ βαρὺς μὲ τὸν πλ. δ' ἤχο)²³.

Περιεχόμενο καὶ λειτουργικὴ χρῆση τῆς Παρακλητικῆς

Γιὰ τὴν παραγωγή τοῦ ὑμνογραφικοῦ ὕλικου τῆς Παρακλητικῆς ἐργάστηκαν καὶ ἄλλοι ποιητὲς τῆς ἀγιοσαββιτικῆς ὑμνογραφικῆς σχολῆς. Ἡ ἐμπλουτισμένη μὲ τὰ νέα ποιητικὰ ἔργα Παρακλητικῆ, ἄρχισε σιγά-σιγά νὰ καταλαμβάνει κεντρικὴ θέση στὴ λατρεία τῶν χριστιανῶν καὶ νὰ ἀποκτᾶ, σὺν τῷ χρόνῳ, μιὰ σταθερότερη μορφή, ἓνα ὀριστικότερο σχῆμα, σύμφωνο καὶ μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ Τυπικοῦ καὶ τῶν νέων λατρευτικῶν ζητήσεων. Ἡ ἀσματογραφία τῆς βασικὰ διαχωρίζεται σὲ ἑσπερινὴ καὶ ὀρθρινή. Ἡ ἑσπερινὴ περιέχεται στὶς ἀκολουθίες τοῦ Μικροῦ καὶ Μεγάλου Ἑσπερινοῦ, ἐνῶ ἡ ὀρθρινή

¹⁹ EBE 2262, ἰστ' αἰ., EBE 2358, ἰε' αἰ.

²⁰ EBE 2024, ιγ' αἰ., Βατοπαιδίου 1164, ἰε' αἰ.

²¹ EBE 2488, ιδ' αἰ., φ. 3α: «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ τὸ δεύτερον βιβλίον τοῦ Παρακλητικοῦ». Βατοπαιδίου 1166, ἰστ' αἰ.

²² Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῶν χειρογράφων EBE 2488 καὶ EBE 2518, ποὺ γράφτηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀντιγράφεα καὶ τὸ ὕλικὸ καὶ τῶν δύο ἀπαρτίζει μιὰ πλήρη Παρακλητικὴ (βλ. Λίνου Πολίτη, ὅπ.π., σ. 491).

²³ Μεταμορφώσεως Μετεώρων 103, ἰστ' αἰ. (περιέχει τὸν α' καὶ β' ἤχο), Μεταμορφώσεως Μετεώρων 135, ἰε' αἰ. (περιέχει τὸν πλ. α' καὶ τὸν πλ. β' ἤχο), Μεταμορφώσεως Μετεώρων 225, ἰε' αἰ. (περιέχει τὸν γ' καὶ τὸν δ' ἤχο), Μεταμορφώσεως Μετεώρων 344, ἰε' αἰ. (περιέχει τὸν βαρὺ καὶ τὸν πλ. δ' ἤχο). Βλ. ἐπίσης τὰ χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πρωτάτου 79, 80, 81, ποὺ ἀποτελοῦν τοὺς τρεῖς τόμους τῆς Παρακλητικῆς καὶ τὰ χειρόγραφα Κουτλουμουσίου 308, 309, 310 καὶ 311, ποὺ συναπαρτίζουν τὴν Παρακλητικὴ.

κατανέμεται σὲ τρεῖς ἀκολουθίες, σ' αὐτὲς τοῦ Μεσονυχτικοῦ, τοῦ Ὁρθρου καὶ τῆς θείας Λειτουργίας, κανοναρχούμενη ἀπὸ τὶς διατάξεις τοῦ Τυπικοῦ τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ μορφή τοῦ περιεχομένου τῆς Παρακλητικῆς πέρασε ἀπὸ διάφορα στάδια, κατὰ τὰ ὅποια παρατηρεῖται εἰσαγωγή νέων τροπαρίων καὶ ἔνταξή τους στὶς ἤδη ὑπάρχουσες ομάδες, παράλειψη ἀλλὰ καὶ ἀντικατάσταση παλαιότερων μὲ νεώτερες δημιουργίες, πάντοτε κατὰ τὴν κρίση τῶν ἀντιγραφῶν καὶ τὶς τυπικὲς ἀπαιτήσεις τῶν καιρῶν²⁴. Ἐπειδὴ σκοπός μου εἶναι νὰ «ὑπενθυμίσω» τὴν μορφή τοῦ περιεχομένου τῆς Παρακλητικῆς, χωρὶς νὰ προχωρήσω σὲ συγκρίσεις χειρογράφων γιὰ νὰ ἐρευνήσω τὶς διαφορὲς ἀνακατατάξεις τοῦ περιεχομένου της, προβαίνω εὐθύς στὴν παρουσίαση τοῦ περιεχομένου της, καθὼς τὸ γνωρίζουμε σήμερα, σὲ μιὰ διπλὴ ἐκδοχή, γενικὴ καὶ εἰδική.

Στιχηρά, προκείμενα, ἀναστάσιμα ἀπολυτίκια, κανόνες, καθίσματα, ὑπακοές, ἀντίφωνα τῶν ἀναβαθμῶν, κοντάκια, τροπάρια τῶν μακαρισμῶν καὶ σὲ παράρτημα τὰ ἔνδεκα ἑξαποστειλάρια μὲ ἰσάριθμα θεοτοκία καὶ τὰ ἔνδεκα ἑωθινὰ ἰδιόμελα, τριαδικοὶ ὕμνοι καὶ φωταγωγικὰ ἀπαρτίζουν γενικῶς τὸ περιεχόμενον τῆς Παρακλητικῆς.

Εἰδικότερα τώρα, οἱ ὀκτῆχοι ὕμνοι κατανέμονται στὶς νυχθήμερες ἀκολουθίες τῆς Κυριακῆς καὶ σὲ ἀπαράλλακτη σειρά, ὡς ἀκολούθως²⁵:

Μικρὸς Ἑσπερινός

Δύο θεοτοκία, τρία στιχηρὰ προσόμοια τῆς Θεοτόκου καὶ τὸ ἐπιγραφόμενον στιχηρὸ ἀναστάσιμο *Τῷ πάθει σου Χριστέ* εἶναι οἱ ὕμνοι τῆς ἀκολουθίας τοῦ Μικροῦ Ἑσπερινοῦ.

Μεγάλος Ἑσπερινός

Τὸ διάγραμμά του συνδέτουν τὰ ἀκόλουθα τροπάρια²⁶: τρία στιχηρὰ ἀναστάσιμα τῆς Ὀκτωήχου, τέσσερα στιχηρὰ ἀνατολικά, ἓνα

²⁴ Γ. Μπεκατώρου, ὅ.π.π., σσ. 30-34.

²⁵ Γιὰ τὴν κατὰ ἀκολουθία ταξιμόνηση τῶν ὕμνων χρησιμοποιήθηκε τὸ βιβλίον *Παρακλητικὴ ἤτοι Ὀκτώηχος ἢ Μεγάλη*, Ἀθῆναι 1994, ἐκδοθὲν παρὰ τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

²⁶ Γιὰ τοὺς ὕμνους τῆς Ὀκτωήχου ποὺ ψάλλονται κατὰ τὶς ἀκολουθίες τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ Ὁρθρου βλ. H.J.W. Tillyard, *The Hymns of the Oktoechos I, Monumenta Musicae Byzantinae-Transcripta III*, Copenhagen 1940, pp. 1-2.

θεοτοκίο, ένα αναστάσιμο στιχηρὸ τῶν ἀποστίχων ἀκολουθούμενο ἀπὸ ἄλλα τρία στιχηρά, ἐπιγραφόμενα «κατ' ἀλφάβητον», ένα θεοτοκίο καὶ ἐν τέλει τὸ αναστάσιμο ἀπολυτίκιο μετὰ τοῦ θεοτοκίου του.

Μεσονυκτικό

Ἐνας κανόνας ἀναφερόμενος στὴν Ἁγία Τριάδα καὶ δύο καθίσματα μετὰ θεοτοκίων, ποὺ παρεισάγονται μετὰ τὴν γ' καὶ στ' ὠδὴ του, ἀποτελοῦν τὴν ὕμνογραφία τοῦ Μεσονυκτικοῦ τῆς Κυριακῆς.

Ὁρθρος

Τὴν πλουσιώτερη καὶ λαμπρότερη ἀκολουθία τοῦ νυχθημέρου, τὴν ἀκολουθία τοῦ Ὁρθρου τῆς Κυριακῆς, δομοῦν τὰ παρακάτω τροπάρια: δύο ομάδες καθισμάτων ἀπὸ τρία τροπάρια ἐκάστη, ἡ ὑπακοή, τὰ ἀντίφωνα τῶν ἀναβαθμῶν, τὸ κατ' ἦχον ἄμνημο προκείμενο τοῦ ἐωθινοῦ Εὐαγγελίου, τρεῖς κανόνες διακοπτόμενοι μετὰ τὴν στ' ὠδὴ ἀπὸ τὸ κοντάκιο, τὸ ἐξαποστειλᾶριο, τέσσερα στιχηρὰ αναστάσιμα, τέσσερα ἀνατολικά, τὸ ἐωθινὸ ἰδιόμελο καὶ ένα θεοτοκίο.

Θεία Λειτουργία

Ἡ ἀσματογραφία τῆς Κυριακῆς κλείνει μὲ ὀκτὼ τροπάρια, τὰ τροπάρια τῶν μακαρισμῶν, ποὺ ψάλλονται στὸ πρῶτο μέρος τῆς Θείας Λειτουργίας.

Ὅλα αὐτὰ τὰ πολυειδῆ καὶ ποικιλώνυμα ὕμνογραφήματα, καθιστοῦν τὸ βιβλίον τῆς Παρακλητικῆς τὸ βασικὸ λειτουργικὸ ἐγχειρίδιον «ἐν ταῖς ἐσπεριναῖς καὶ ταῖς ὀρθριναῖς ὕμνολογίαις»²⁷.

Μουσικοὶ κώδικες, ἀποκυήματα τῆς λειτουργικῆς Ὁκτωήχου

Ἡ γραπτὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ ὁργανώθηκε ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1' αἰ. σὲ πλήρες, αὐτοτελὲς καὶ ὁμοιογενὲς σημειογραφικὸ σύστημα, γιὰ τὴν τελειότερη δυνατὴ ἔκφραση τῆς λατρείας καὶ τὴν καταλληλότερη

---

²⁷ P.G. 64, 12.

ένδυση τῆς ὑμνογραφίας τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ βυζαντινὴ σημειογραφία συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸ σύστημα τῶν ὀκτῶ ἤχων. Τὸ σύστημα τῆς ὀκτωηχίας ποὺ καθιερώθηκε μὲ τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ καὶ γιὰ τὴν ψαλτικὴ τῆς ὀρθόδοξης λατρείας, διέσωσε τὴν μέχρι τότε προφορικὴ παράδοση καὶ ἔγινε τὸ λίκνο γιὰ τὴν μουσικὴ τέχνη ποὺ ἔμελλε νὰ κορυφωθεί στὰ μετέπειτα χρόνια. Τὴν ἀνάπτυξη καὶ ἐξέλιξη τῆς ψαλτικῆς σὲ ὑψηλὴ τέχνη βοήθησε ἡ δημιουργία τῶν διαφόρων μουσικῶν βιβλίων, ποὺ διαμορφώνονται παράλληλα καὶ σὲ σχέση μὲ τὰ λειτουργικὰ βιβλία. Ἔχουμε, λοιπόν, πολλὰ ὑμνογραφικὰ εἶδη –πολλὰ ὡς πρὸς τὴν χρῆση καὶ τὸν τρόπο μελοποιήσεως– τὰ ὁποῖα ἀπαρτίζουν τὰ ἐξῆς λειτουργικὰ βιβλία: τὸ *Ψαλτήρι*, τὸ *Στιχηράριο*²⁸, τὸ *Εἴρμολόγιο* καὶ τὸ *Κοντακάριο*. Τὰ ἀντίστοιχα μουσικὰ βιβλία εἶναι: ἡ *Παπαδική*, τὸ *Στιχηράριο*, τὸ *Εἴρμολόγιο* καὶ τὸ *Κοντακάριο*.

Τὴν ἀσματογραφία τῆς Παρακλητικῆς ἀπαρτίζουν, κατὰ κύριο λόγο, τὰ ἰδιόμελα στιχηρὰ τροπάρια καὶ οἱ κανόνες, εἶδη ποὺ ἀνήκουν στὸ στιχηραρικὸ καὶ τὸ εἴρμολογικὸ γένος μελοποιΐας καὶ τὴν μουσικὴ τους παραδίδουν τὰ μουσικὰ βιβλία *Στιχηράριο* καὶ *Εἴρμολόγιο*. Τὸ *Στιχηράριο*, ἐκτὸς τῶν στιχηρῶν τῶν ἑορτῶν, κινητῶν καὶ ἀκινήτων, ὅλου τοῦ χρόνου, περιέχει καὶ τὶς ἀκόλουδες βασικὲς ἐνότητες τῆς Ὀκτωήχου: τὰ ἰδιόμελα ἀναστάσιμα τῆς Ὀκτωήχου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, τὰ στιχηρὰ ἀνατολικά καὶ τὰ κατ' ἀλφάβητον δογματικὰ ἰδιόμελα τοῦ Δαμασκηνοῦ, τὰ ἑνδεκα ἑωθινὰ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, σταυροθεοτοκία ἰδιόμελα, ἀποδιδόμενα στὸν Λέοντα τὸν Σοφό, καὶ τοὺς ἀναβαθμοὺς τῶν ὀκτῶ ἤχων τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου²⁹.

Ὑπάρχουν, ἀκόμη, καὶ εἶναι ἀξιοσημεῖωτο, ἀπὸ τοὺς β' καὶ ιγ' κυρίως αἰ. λειτουργικο-μουσικὰ χειρόγραφα, δηλ. συμμιγῆ ὡς πρὸς τὴ μορφή τοῦ περιεχομένου βιβλίου, μὲ τὴν ὀνομασία Ὀκτώηχος, μὲ ὠρισμένες ἐνότητες τροπαρίων μελοποιημένες καὶ ἄλλες ἄνευ σημειογραφίας. Ὁ κώδικας Σινᾶ 795, γιὰ παράδειγμα, φέρων τὴν ἐπιγραφή «Ὀκτώηχος

²⁸ Τὸ *Στιχηράριο* δὲν χρησιμοποιεῖται σήμερα. Τὸ ὑλικό του κατανεμήθηκε στὰ *Μηναια*, τὴν *Παρακλητικὴ*, τὸ *Τριώδιο* καὶ τὸ *Πεντηκοστάριο*.

²⁹ Περὶ τῆς ὀνοματολογίας τῶν μουσικῶν χειρογράφων καὶ τοῦ περιεχομένου αὐτῶν βλ. Γρ. Θ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς-Ἅγιον Ὄρος*, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1975, σσ. λ'-μα' καὶ ἐπίσης Ἀντ. Ε. Ἀλυγιζάκη, *Ἡ ὀκταηχία στὴν ἐλληνικὴ λειτουργικὴ ὑμνογραφία*, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 115-124.

σὺν Θεῷ περιέχουσα τὴν ἅπασαν αὐτῆς ἀκολουθίαν», ἀνθολογεῖ μελοποιημένα μόνον τὰ στιχηρὰ ἀνατολικά, τὰ κατ' ἀλφάβητον στιχηρὰ, τὰ στιχηρὰ τῶν αἰνῶν καὶ τοὺς κατ' ἦχον ἀναβαθμούς, ἀφήνοντας τὴν λοιπὴ ἀσματογραφία τῆς Ὀκτωήχου ἀτόνιστη μουσικά³⁰.

Ἡ σὺν τῷ χρόνῳ αὔξηση τῆς ὕλης τοῦ Στιχηραρίου, ἐπέφερε τὴν κατάτμηση τοῦ βιβλίου σὲ ἄλλους ἀνεξάρτητους κώδικες. Ἀπὸ τις ἀρχές τοῦ ιστ' αἰ., ἡ Ὀκτώηχος τοῦ Δαμασκηνοῦ ἀποσπασθῆκε ἀπὸ τὸ Στιχηράριο, συγκροτώντας αὐτόνομο μουσικὸ βιβλίον, τὸ Ἀναστασιματάριο, ποὺ γνωρίζει πολὺ μεγάλη διάδοση ἀπὸ τὸν 15 αἰ. καὶ μετὰ³¹. Τὸ ἴδιον συνέβη καὶ μὲ τὰ ἰδιόμελα ποὺ ψάλλονται μετὰ τὸν στίχον «Δόξα Πατρί...» καὶ λέγονται δοξαστικά ἀποσπασθῆκαν καὶ δημιουργήσαν τὸ μουσικὸ βιβλίον Δοξαστάριο. Στὰ τέλη τοῦ 17 αἰ. καὶ στὶς ἀρχές τοῦ ἐπομένου, καταρτίζεται ἓνα χειρόγραφο βιβλίον μὲ ἐπιλεγμένη ἀνθολόγηση κάποιων ἀπὸ τις εὐφραδέστερες συνθέσεις τοῦ Στιχηραρίου, ὑπὸ τὸν τίτλον Ἐκλογή Στιχηραρίου, ποὺ ἐκτὸς τῶν ἄλλων περιλαμβάνει καὶ τὰ ὀκτῶ ἢ τὰ δεκαεξί δογματικὰ θεοτοκία τοῦ Ἀναστασιματαρίου καὶ τὰ ἔνδεκα ἑωθινά³².

Τὸ μουσικὸ βιβλίον ποὺ περιέχει τὴν μουσικὴν τῶν κανόνων, συγκεκριμένα δὲ τὴν μουσικὴν τῶν πρότυπων πρώτων τροπαρίων τῶν ὠδῶν τοῦ κανόνα, καλεῖται *Εἰρμολόγιο*. Τὰ *Εἰρμολόγια* περιλαμβάνουν τοὺς εἰρμούς τῶν κανόνων, καὶ τῶν ἀναστασίμων καὶ τῶν ἄλλων δεσποτικῶν, θεομητορικῶν καὶ μεγάλων ἀγίων ἑορτῶν, εἴτε μὲ τὸ σύστημα τῆς διάταξης τῶν κανόνων, εἴτε μὲ ἐκεῖνο τῆς διάταξης τῶν ὠδῶν³³. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κλασικὸ αὐτὸ ὕλικόν, ἀνθολογοῦνται σ' αὐτὸ καὶ οἱ πρόλογοι, τὰ αὐτόμελα τροπάρια, σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα ψάλλονται πλῆθος προσομοίων τους, καὶ διακρίνονται σὲ κατ' ἦχον καθίσματα, κατ' ἦχον στιχηρὰ προσόμοια, ἔξαποστειλάρια, ἀντίφωνα, ἀναβαθμούς καὶ κοντάκια.

³⁰ Δημ. Κ. Μπαλαγεώργου-Φλ. Ν. Κρητικοῦ, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς-Σινᾶ*, τόμ. Α', Ἀθήνα 2008, σσ. 15-16.

³¹ Γρ. Γ. Ἀναστασίου, «Ἡ παράδοση καὶ ἐξέλιξη τοῦ Ἀναστασιματαρίου», *Πρακτικὰ Συνεδρίου Ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ καὶ οἱ ἀναστάσιμοι ὕμνοι-Λευκωσία 6 Μαΐου 2005*, Λευκωσία 2006, σ. 93.

³² Γρ. Θ. Στάθη, ὅ.π.π., σ. λγ'.

³³ Σπυρ. Στ. Ἀντωνίου, *Τὸ Εἰρμολόγιον καὶ ἡ παράδοση τοῦ μέλους του*, IBM-Μελέται 8, Ἀθήναι 2004, σσ. 116-125.

Ώρολόγιο

Ἐξίσου σημαντικὸ καὶ λίαν χρήσιμο γιὰ τὴν τέλεση τῆς ὀρθοδόξου λατρείας εἶναι καὶ τὸ λειτουργικὸ βιβλίον Ὁρολόγιο, τὸ ὁποῖο, ἐν ἀντιθέσει μὲ τὸ ἐναλλασσόμενο γιὰ κάθε ἡμέρα ὑμνογραφικὸ ὑλικὸ τῆς Παρακλητικῆς, περιέχει τὰ σταθερὰ στοιχεῖα τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου. Παρὰ τὴν σημαντικὴ αὐτὴ διαφορὰ στὸ περιεχόμενο, καὶ τὰ δύο αὐτὰ βιβλία εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὴν τέλεση τῶν ἀκολουθιῶν, χρησιμοποιούμενα ἐκ παραλλήλου, τὸ ἓνα συμπληρώνοντας τὸ ἄλλο στὴν ἐξέλιξη αὐτῶν. Τὸ Ὁρολόγιο, ὅπως καὶ ἡ Παρακλητικὴ, εἶναι βιβλίον προορισμένο κυρίως γιὰ τοὺς χοροὺς τῶν ψαλτῶν. Κατ' ἐξαιρέσειν σημειώνονται σ' αὐτὸ καὶ λειτουργικὰ στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν στὸ λειτουργοῦν ἱερέα. Ἐνδιαφέρουσα κρίνεται καὶ ἡ συγκέντρωση σ' αὐτὸ τυπικῶν διατάξεων τῶν νυχθημέρων ἀκολουθιῶν, ἰδιαίτερος ἐπικουρικὴ στὴν κατανόηση καὶ εὐτακτὴ τέλεση αὐτῶν. Τὴν ὀνομασία Ὁρολόγιο ἔλαβε ἀπὸ τὴν σύσταση τοῦ περιεχομένου του, τὶς ὥρες, δηλ. τὶς συνήθεις ἀκολουθίες τῶν τακτῶν καιρῶν τῆς δημόσιας λατρείας, «ποὺ ὑπὸ τὴν εὐρύτερη ἔννοια ὅλες ὀνομάζονται ὥρες προσευχῆς»³⁴.

Ἱστορία τοῦ βιβλίου

«Ὁρολόγιον κατὰ τὸν κανόνα τῆς Λαύρας τοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν Σάββα» εἶναι ὁ τίτλος ποὺ σημειώνεται ἀπὸ τὸν ἀντιγραφέα στὴν ἀρχὴ τοῦ σιναϊτικοῦ κώδικος 863³⁵, τοῦ ἀρχαιότερου σωζόμενου χειρόγραφου Ὁρολογίου, χρονολογημένου κατὰ τὸν 9^ο αἰῶνα· τίτλος ποὺ, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀνταποκρίνεται στὸ λειτουργικὸ ὑλικὸ ποὺ στεγάζεται στὸν κώδικα καὶ τὸ ὁποῖο ἀπαρτίζουν ψαλμοὶ καὶ ὕμνοι τῶν ἀκολουθιῶν τῶν καλούμενων μικρῶν Ὁρῶν, δηλ. τῆς πρώτης, τρίτης, ἕκτης καὶ ἐνάτης Ὁρας τῆς ἡμέρας, τὰ σταθερὰ στοιχεῖα τῆς ἐσπερινῆς ἀκολουθίας, τμῆμα τῆς πρώτης Ὁρας τῆς νυκτός, ψαλμοὶ «εἰς τὴν μετάληψιν»³⁶ καὶ «εὐχὴ μετὰ τὴν μετάληψιν»³⁷, ἀφ' ἑτέρου

³⁴ Ἰωάν. Μ. Φουντούλη, *Λειτουργικὴ Α' - Εἰσαγωγὴ στὴ θεία λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 82.

³⁵ Σινᾶ 863, φ. 1α.

³⁶ Σινᾶ 863, φ. 75α.

³⁷ Σινᾶ 863, φ. 77α.

δὲ μαρτυρᾷ ὅτι τὴν τέλεση τῶν ἀκολουθιῶν κανοναρχοῦσαν οἱ διατάξεις τοῦ μοναχικοῦ Τυπικοῦ τοῦ ἁγίου Σάββα. Μὲ τὴν ἐκδοσὴ αὐτοῦ τοῦ χειρογράφου ξεκινᾷ καὶ ἡ ἱστορία τοῦ λειτουργικοῦ βιβλίου Ὁρολόγιο.

Βραδύτερα, προσαρτήθηκε στὸ περιεχόμενό του χρήσιμο ὑμνογραφικὸ ὑλικό, ἀπαραίτητο γιὰ τὴν τέλεση τῶν τακτικῶν καὶ ἐκτάκτων ἀκολουθιῶν. Τὸ περιεχόμενό του ἀποτελοῦσαν τὰ τροπάρια-ἀπολυτίκια καὶ τὰ κοντάκια τῶν ἀκινήτων ἑορτῶν καὶ τῶν καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἑορταζομένων ἁγίων τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ, ἐπιπροσθέτως δὲ καὶ τὰ ἀντίστοιχα ἄσματα τοῦ κινητοῦ ἑορτολογικοῦ κύκλου³⁸. Τὸ ὑλικὸ αὐτὸ ἀποσπᾶσθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότερη λειτουργικὴ συλλογὴ ὕμνων, τὸ Τροπολόγιο, στὸ ὁποῖο κατελάμβανε τὴν ἀρχικὴ ἐνότητα, τὸ πρῶτο μέρος³⁹, καὶ μαζὶ μὲ τοὺς νέους ὕμνους ποὺ γράφθηκαν ἐξαιτίας τῆς ἀνάπτυξης καὶ αὔξεσης τοῦ ἑορτολογίου, μεταβιβάσθηκε στὰ Μηναιᾶ καὶ στὸ Ὁρολόγιο, δημιουργώντας τὸ δεῦτερο μέρος αὐτοῦ. Ὁ πλουτισμὸς τοῦ βιβλίου μὲ τὴν τροπαραϊκὴ αὐτὴ ὕλη καὶ ἡ σὺν τῷ χρόνῳ ἐνσωμάτωση περιστατικῶν ἀκολουθιῶν καὶ κανόνων, προσέδωσαν στὸ βασικώτερο προσευχητᾶριο τῆς Ἐκκλησίας μας τὴν ὀνομασίαν Ὁρολόγιο τὸ Μέγα. Πότε ἔγινε ἡ σύνδεση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ δὲν γνωρίζουμε. Ἡ ἀνανεωτικὴ προσπάθεια τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴν διαρκὴ διαμόρφωση τοῦ περιεχομένου τοῦ βιβλίου, οἱ λειτουργικὲς ἀνάγκες τῆς κάθε ἐποχῆς, ἡ χρῆση τοῦ ἀπὸ τοὺς συντελεστὲς τῆς λατρείας καὶ οἱ προσευχητικὲς ἀνάγκες τῶν πιστῶν δημιούργησαν μιὰ ποικιλία ὠρολογιακῶν τύπων. Ἡ χειρόγραφη παράδοση τοῦ βιβλίου δὲν διέσωσε Ὁρολόγια μὲ σταθερὴ μορφή καὶ σχῆμα, ποὺ θὰ μᾶς ἐπιτρέψουν νὰ προσδιορίσουμε τὴν ἐποχὴ τῆς συγκροτήσεως τοῦ βιβλίου μὲ τὴν σημερινή του μορφή. Ὑπολογίζουμε ὅμως ὅτι τὸ Ὁρολόγιο ἔλαβε τὴν πρώτη του μορφή γύρω στὸν ἰδ' αἰ. Ἡ πρωτοτύπωση τοῦ βιβλίου τὸ ἔτος 1509 στὴ Βενετία, πρωτοφανερώνει καὶ τὴν μορφή μὲ τὴν ὁποία γνωρίζουμε τὸ λειτουργικὸ αὐτὸ βιβλίον σήμερον.

³⁸ Σπυρ. Γ. Μακρῆ, «Ὁρολόγιον τὸ Μέγα», *ΘΗΕ*, τόμ. 12, στ. 596.

³⁹ Ἀντ. Ε. Ἀλυγιζάκη, *ὁπ.π.*, σσ. 167-169.

Κατηγορίες Ώρολογίων και τύποι κωδίκων που περιλαμβάνουν ώρολογιακό ύλικό

Ἡ χειρόγραφη παραγωγή Ώρολογίων δὲν εἶναι μεγάλη, ἐξαιτίας τῆς κατανομῆς τῆς ὕλης του καὶ σὲ ἄλλους τύπους λειτουργικῶν χειρογράφων. Ἡ ἔρευνά μας ἐπὶ τῶν πηγῶν ἔδειξε ὅτι ἔχουμε μιὰ ποικιλία παραδόσεων καὶ ώρολογιακῶν συστημάτων, τὰ ὁποῖα διαφέρουν ὡς πρὸς τὴν κατάταξη τῶν ἀκολουθιῶν καὶ τὸ λειτουργικο-ὕμνολογικὸ ὕλικὸ αὐτῶν, διαφορὲς ὀφειλόμενες εἴτε στὴν διαφορετικὴ παράδοση εἴτε σὲ ἀνεξάρτητη μεταγενέστερη ἐξέλιξη αὐτῶν. Ἐντοπίζονται λοιπόν, Ώρολόγια πὺ ἀρχονται ἀπὸ τῆς ἀκολουθίας τῆς πρώτης Ώρας τῆς ἡμέρας⁴⁰, ἄλλα μὲ ἐναρκτήρια ἀκολουθία αὐτῆ τοῦ Μεσονυκτικοῦ⁴¹, δηλ. τὴν πρώτη μετὰ τὴν ἀπὸ τοῦ ὕπνου ἔγερση ἀκολουθία, ἐνῶ σώζεται μικρὸς ἀριθμὸς χειρογράφων πὺ ἀνθολογοῦν προοιμιακὰ τὴν ἀκολουθία τοῦ Ὁρθρου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ συγκριτικὴ ἐξέταση τοῦ λειτουργικο-ὕμνολογικοῦ ὕλικου τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου -σύμφωνα μὲ πρόχειρη ἔρευνα στὶς πηγές- καθιστᾶ ἐμφανεῖς τὶς διαφορὲς τοῦ περιεχομένου αὐτῶν. Ὡς γενικὴ διαφορὰ μπορεῖ νὰ καταγραφεῖ ἡ βραχύτητα τῶν ἀκολουθιῶν πὺ στεγάζονται σὲ παλαιότερους κώδικες ἐν συγκρίσει μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἀκολουθίες πὺ ἀνθολογοῦνται σὲ μεταγενέστερες πηγές καὶ ἐμφανίζουν προσδῆκες, ἄλλοτε ἀπλές καὶ σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις συνθετότερες. Εἰδικότερα τῶρα, καὶ σημειῶνω μόνον τὶς αἰσθητότερες διαφορὲς, ἐλλείπουν τὰ μεσώρια τῶν τεσσάρων ἀκολουθιῶν τῶν Ώρων, ἀπὸ τὸ καθ' ἡμέραν Μεσονυκτικὸ ἐλλείπει ἡ ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων ἀκολουθία, παραλείπεται στὸν Ὁρθρο ἡ βασιλικὴ ἐναρκτήριος ἀκολουθία, ἐνῶ διατηροῦνται, σὲ ἄλλες παλαιότερες πηγές, μετὰξὺ τῶν τροπαρίων τῶν ἀναβαθμῶν οἱ παρεμβαλλόμενοι στίχοι ἀπὸ τοὺς οἰκείους ψαλμοὺς καὶ τέλος, στὴν ἀκολουθία τοῦ Ἑσπερινοῦ σώζονται τρία ἐφύμνια στοὺς λυχνικοὺς ψαλμοὺς, δηλ. τοῦ γνωστοῦ ὑποψάλματος *Εἰσάκουσόν μου, Κύριε* στὸν ρμ' ψαλμό, τοῦ *Ἐκέκραξά σοι, σῶσόν με* στὸν ρμ' καὶ τοῦ *Κύριε Σωτήρ, ἐλέησον ἡμᾶς* στὸν ρκθ' ψαλμό.

⁴⁰ Σινᾶ 870.

⁴¹ London BL Add. 31214, Λαύρας M 63.

Όπως και για την Παρακλητική έτσι και στην περίπτωση του βιβλίου Ώρολόγιο τὸ Μέγα, οἱ ἐνόητες του στεγάζονται σὲ ξεχωριστὰ χειρόγραφα. Τὸ βιβλίον, μετὰ τὴν ἀρχικὴ ἀπλή του μορφή, μορφή ἀκολουθιαρίου, ἀπορρόφησε ποικίλο ὕλικό, μὲ συνέπεια τὸ περιεχόμενό του νὰ συνθέτουν διαφορετικὰ μέρη καὶ νὰ συστεγάζονται στὰ φύλλα του οἱ καθημερινές ἀλλὰ καὶ ἑκτακτες ἀκολουθίες, τροπάρια τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ, ἀναστάσιμα ἀπολυτίκια, θεοτοκία καὶ ὑπακοές τῆς Ὀκτωῆχου καθὼς καὶ ἄλλα ὑμνογραφήματα, ψαλλόμενα περιστατικῶς. Ἀποτέλεσμα αὐτοῦ ἦταν ἡ δημιουργία κωδίκων, ὅπου συνυπάρχει ὠρολογιακὸ ὕλικό μὲ τμήματα ἄλλων ὑμνολογικῶν βιβλίων κατ' ἐπέκτασιν δὲ καὶ ἡ δημιουργία νέων τύπων χειρογράφων βιβλίων. Ἐνας συνηθισμένος σύμμεικτος τύπος χειρογράφου στεγάζει μέρος τοῦ Ώρολογίου καὶ τὸ Ψαλτήρι, συνδυασμὸς πέρα γιὰ πέρα πρακτικὸς, καθότι τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ Ώρολογίου καταλαμβάνουν ψαλμικά κείμενα⁴². Ἀπαντοῦν ἐπίσης χειρόγραφα τοῦ τύπου Ἀνθολόγιο, μὲ ποικίλο καὶ πλούσιο περιεχόμενο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν λείπει ὠρολογιακὸ ὕλικό⁴³. Συχνά, τέλος, οἱ κωδικογράφοι προσθέτουν τοὺς παρακλητικοὺς πρὸς τὴν Θεοτόκο κανόνες, ἐνίοτε μετὰ τοῦ Ἀκαθίστου, στὸ ὁμοιογενεὺς περιεχομένου βιβλίου, τὸ Θεοτοκάριο.

Ἡ μουσικὴ τοῦ Ώρολογίου καὶ τὰ μουσικὰ βιβλία ποὺ τὴν παραδίδουν

Παρὰ τὸ ὅτι ἓνα ξεφύλλισμα τοῦ Ώρολογίου –συγκεκριμένα τοῦ πρώτου μέρους του- ἀφήνει τὴν ἐντύπωση στοὺς μὴ εἰδότες ὅτι βρίσκονται μπροστὰ σ' ἓνα βιβλίον προσευχητάριο, ποὺ περιέχει μόνον ψαλμούς, εὐχές, δεήσεις καὶ λίγα τροπάρια, κάποια ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναγινώσκονται κι ἄλλα ψάλλονται, ἐν τούτοις κρύβει ἓναν μεγάλο μελωδικὸ πλοῦτο, μὲ ποικίλη καὶ πολυσχιδῆ μεταχείριση. Καί, εἶναι ἀπολύτως φυσικὸ νὰ συμβαίνει αὐτό, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ στὰ φύλλα τοῦ Ώρολογίου ἀποτυπώνονται οἱ πλουσιότερες σὲ ὑμνογραφήματα

⁴² Χαρακτηριστικὴ περίπτωση ἀποτελεῖ ὁ κώδικας Ἰθέρων 65 τοῦ 19 αἰ., ποὺ περιλαμβάνει μέρος τοῦ Ώρολογίου καὶ ἅπαντας τοὺς ψαλμούς.

⁴³ Διονυσίου 435, Λαύρας I 137.

ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου, ὁ Ὁρθρος καὶ ὁ Ἑσπερινός, ἔστω καὶ χωρὶς τὰ συμπληρωματικῶς ληφθέντα ἀπὸ ἄλλα λειτουργικὰ βιβλία, τροπάρια. Στὸν Ὁρθρο καὶ στὸν Ἑσπερινὸ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀνήκει τὸ πενήντα τοῖς ἑκατὸ τῆς ψαλτικῆς παραγωγῆς τῶν τελευταίων δέκα αἰώνων. Τοὺς ὕμνους τῶν δύο αὐτῶν βασικῶν δημοσίων προσευχῶν χρωματίζει ἡ βυζαντινὴ ὀκταηχία, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐνδιάμεσες ποικίλες παραλλαγές καὶ χρώες αὐτῆς. Μὲ τὰ πολυώνυμα εἶδη τῆς ὕμνογραφίας ποὺ ψάλλονται «ἐν ἑσπέρα καὶ πρωΐ»⁴⁴ καταγίνεται ἡ πανθαύμαστη μελοποιητικὴ τέχνη. Τὸν πλουτισμὸ ἢ «καλλωπισμὸ» τῶν δύο αὐτῶν ἀκολουθιῶν μὲ πλῆθος θαυμασίων συνθέσεων ἐπιμελήθηκε μὲ ἰδιαίτερο ζῆλο καὶ μεράκι πολυπληθῆς χορεία μεγαλοφυῶν συνθετῶν. Τὴν ἀνάδειξη δὲ τοῦ τελετουργικοῦ Ἑσπερινοῦ τε καὶ Ὁρθρου καὶ τὸ ζωντάνεμα τῆς λατρείας μας ὑποστηρίζει ὄχι μόνον ἡ μουσικὴ, ἀλλὰ ἐπίσης ἡ ἀνάγνωση, ἡ ἀπαγγελία στὸ ἐκφωνητικὸ ἰδίωμα, ἡ μονοφωνάρικη καὶ ἡ χορωδιακὴ ψαλμώδηση, ἡ ἀντιφωνία, ὁ διάλογος μεταξὺ τῶν χορῶν, οἱ διακρίσεις καὶ οἱ συνδυασμοὶ τους.

Τὸ περιεχόμενον τοῦ Ὁρολογίου συνίσταται ἀπὸ τὰ σταθερὰ μόνον στοιχεῖα τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου, τὰ ὁποῖα προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὸ Ψαλτήρι. Ψαλμικοὶ ὕμνοι στὴν ἑσπερινὴ καὶ ὀρθρινὴ λατρεία μας εἶναι τὰ ἀνοιξαντάρια ἢ τριαδικά, τὰ κεκραγάρια, τὰ προκείμενα, ὁ πολυέλεος καὶ τὰ ἀντίφωνα –ψαλλόμενα εἰς ὁσίους, εἰς ἱεράρχας, εἰς τὰς ἑορτὰς τῆς Θεοτόκου, εἰς τὴν σύναξιν τῶν Ἀσωμάτων καὶ εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν τοῦ Χριστοῦ- ὁ ἄμωμος, τὰ πασαπνοάρια τοῦ Εὐαγγελίου καὶ οἱ αἶνοι. Τὸ σταθερὸ αὐτὸ μέρος τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ νυχθημέρου μελικὰ ἀνήκει στὸ Παπαδικὸ γένος, καὶ καλεῖται Παπαδικὸ ἐπειδὴ οἱ κώδικες ποὺ τὸ παραδίδουν περιέχουν ἀρχή-ἀρχὴ τὴν προθεωρία τῆς Παπαδικῆς ἢ Ψαλτικῆς Τέχνης. Οἱ συνθέσεις μὲ ψαλμικὸ κείμενο στεγάζονται στὸ μουσικὸ βιβλίον τῆς Παπαδικῆς, ἡ ὁποία, ὅπως καὶ τὸ Ὁρολόγιον, περιέχει τὰ σταθερὰ μέρη τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ Ὁρθρου, καὶ τέτοια εἶναι κυρίως ὅλα τὰ μελοποιήματα μὲ κείμενον τοὺς ψαλμούς.

---

⁴⁴ Ψαλμ. 54, 18.

Όπως και στο βιβλίο της Παρακλητικής έτσι και στην ύμνογραφία του Ώρολογίου εμπλέκεται και η είρμολογική μελοποιΐα για να καλύψει την μουσική επένδυση του ποιητικού κειμένου των κανόνων της Ακαθίστου, του μικρού και μεγάλου κανόνος εις την ύπεραγία Θεοτόκο και των λοιπών κανόνων που ανθολογούνται στο βιβλίο, παραδίδοντας μέσα από το μουσικό Είρμολόγιο το μελικό πρότυπο, τους είρμους, βάσει των οποίων ψάλλονται και τα τροπάρια των θ' ὠδῶν των κανόνων. Στο ως ἄνω μουσικό βιβλίο περιέχονται και οι πρόλογοι, τὰ αὐτόμελα τροπάρια, πρὸς τὸ μέλος τῶν ὁποίων ψάλλονται τὰ παντοῖα προσόμοια τροπάρια τοῦ Μηνολογίου, τοῦ Τριωδίου καὶ τοῦ Πεντηχοσταρίου.

Ἐπίλογος

Ὁ χριστιανισμός, παράλληλα πρὸς τοὺς ἄλλους πνευματικούς θησαυρούς του, χρησιμοποίησε εὐρέως τὴν τέχνη, ὡς τὸν πλουσιότερο τρόπο ἐκφράσεως τοῦ περιεχομένου του. Ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία καλλιέργησε καὶ ἀνέπτυξε τις ἐκκλησιαστικές τέχνες, οἱ ὁποῖες, ἐπειδὴ ἀναπτύχθηκαν, ἔζησαν καὶ κινήθηκαν μέσα στὸν χῶρο τοῦ ναοῦ καὶ τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς θείας λατρείας πὺ τελεῖται μέσα σ' αὐτόν, χαρακτηρίζονται ὡς λειτουργικὲς τέχνες. Ἡ ὑμνογραφία καὶ ἡ ψαλτικὴ ἀποτελοῦν ἐξαιρετικὰ δείγματα λειτουργικῶν τεχνῶν, μὲ ἀπαραμίλλου ἀξίας ποιήματα καὶ συνθέσεις. Τὸ κάλλος λόγου καὶ μέλους δὲν ἐξαντλεῖται στὴν αἰσθητική, ἀλλὰ διακονεῖ στὴ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας μας καὶ στὴ σωτηρία τῶν ψυχῶν. Σημαντικὸ παράγοντα ἐπιτέλεσης αὐτῆς τῆς διακονίας ἀποτελοῦν τὰ ὑμνογραφικὰ καὶ ψαλτικὰ βιβλία, τὰ ὁποῖα θεωροῦνται καὶ εἶναι ἡ κιβωτὸς τῆς ὑμνογραφικῆς καὶ ψαλτικῆς παράδοσης, μιᾶς παράδοσης πὺ δὲν νοεῖται ὡς συνέχεια καὶ συρραφὴ ἀντιγράφων, ἀλλὰ ὡς μιὰ ἀλυσίδα ἱστορικῶν σταθμῶν καὶ ἐξελίξεων τῶν δύο αὐτῶν βιβλίων, ὅπου κάθε σταθμὸς ἐμφανίζει καὶ μιὰ πρωτοτυπία, μιὰ ἀνανεωτικὴ προσπάθεια, μιὰ νέα καλλιτεχνικὴ ἐκφραση.

